

KOMORÓCZY SZONJA RÁHEL¹

„Nem veszedelmes többé.” Jiddis a *Magyar-Zsidó Szemle*ben, a magyar zsidó tudományos diskurzusban

Általánosságban elmondható, hogy a jiddis nyelv és kultúra nem állt soha a magyar zsidó tudományos érdeklődés középpontjában, ahogy Magyarország is mindig perifériának számított a jiddis tudományok szempontjából. Így volt ez a magyar neológ zsidóság legfontosabb tudományos és közéleti folyóirata, a neológ Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet holdudvarában megjelenő *Magyar-Zsidó Szemle* (1884–1948) esetében is,² amelynek célja elsősorban az volt, hogy a zsidósággal foglalkozó tudományos írásokat közöljön magyarul – fordításokat és eredeti kutatásokat egyaránt, illetve részben forrásokat, dokumentumokat is. A lap első évfolyamaiban szinte alig található utalás a jiddis nyelvhasználatra, kultúrára, irodalomra. A *Magyar-Zsidó Szemle* lapjain azonban mégis bőséges és érdekes forrásanyag található a magyarországi jiddis kultúrtörténet kutatásához.

Igazán komoly áttörés azután következett be, hogy Balassa József (1864–1945) közzétett egy felhívást zsidó folklór anyagok gyűjtésére, először 1899-ben a szintén a Rabbiképzőhöz köthető Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) *Évkönyvében*.³ Ugyanez a felhívás

¹ A szerző az MTA-TK Kisebbségkutató Intézet Judaisztikai Kutatócsoportjának tudományos munkatársa. E-mail: komoroczy.szonja@tk.mta.hu

² 1932-ig a cím kötőjellel *Magyar-Zsidó Szemle*, utána különírva *Magyar Zsidó Szemle*. Az egyes lapszámok bibliográfiai adatairól I. Barabás Györgyi – Scheiber Sándor – Scheiberné Bernáth Livia (Komoróczy Géza, szerk.): *Magyar zsidó hírlapok...*, i. m., 2003, no. 23, 52–54. A *Magyar-Zsidó Szemle* teljes digitalizált változatát l. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/magyar-zsidó-szemle> (2015-03-04)

³ Balassa József: A magyar zsidóság néprajzi felvétele. In: IMIT Évkönyv, 1899. 15–21.

megjelent 1900-ban a *Magyar-Zsidó Szemle* lapjain is, némiképp bővített és javított változatban.⁴ Balassa felhívása teljes mértékben beleilleszkedett a kor nemzetközi zsidó tudományosság trendjébe, és így megfelelt a lap célkitűzéseinek is: ekkor vált a zsidó folklórkutatás önálló tudományos területté. Németországban nem sokkal korábban, 1896-ban tett közzé Max Grünwald (1871–1953) hasonló felhívást és kérdőívet; két évre rá, 1898-ban hozta létre Hamburgban *Gesellschaft für Jüdische Volkskunde* néven az első kifejezetten zsidó folklór kutatására szakosodó tudományos társaságot, amelynek múzeuma, illetve külön folyóirata is volt *Mitteilungen (der Gesellschaft) für Jüdische Volkskunde* címmel (1898–1929).

Balassa József 1864-ben született Baján, jómódú zsidó családban, Weidinger József néven; a nevét 1881-ben magyarosította. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. Tanár volt, a Tanácsköztársaság alatt egyetemi tanár, majd annak bukása után megfosztották egyetemi állásától. Elsősorban a magyar nyelvtudomány, különösen a fonetika és dialektológia jelentős alakjaként vált ismertté, 1920-tól a *Magyar Nyelvőr* című folyóiratot szerkesztette. 1945-ben halt meg, nem sokkal Budapest felszabadítása után. A zsidó folklór kutatása tudományos pályafutásának elején kezdte érdekelni, valószínűleg bécsi tanulmányainak hatására. Felhívása nagyban követi Grünwald, illetve a *Gesellschaft für Jüdische Volkskunde* hasonló felhívását, de Balassa annál részletesebben, több ponton is érinti a nyelvhasználat kérdését, és különösen a jid-dist. Ebben tehát a zsidó tudományosság legmodernebb nemzetközi trendjét ötvözte saját nyelvészeti érdeklődésével.

„2. Nyelv. Milyen nyelven beszél a község zsidó lakossága, a egymás közt, otthon a családi körben; b. a más felekezetű lakossággal érintkezve? Ha a zsidóság nyelvezetének dialektikus színezete van, meg kell jelölni, hogy milyen: zsidós német, lengyel vagy spanyol zsidó jargon, vagy talán más keveréknelv.

Ha a felelő kedvvel foglalkozik a zsidóság nyelvével, gyűjtsön minél több összefüggő szöveget (elbeszélést, tréfát, adomát stb.) a kiejtés hű feltüntetésével. Gyűjtse össze a jargon jellemző sajátosságait, minél több példával megvilágítva.

⁴ Balassa József: A magyar zsidóság néprajza. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1900, (17). 8–10.

Lehetőleg teljesen összegyűjtendő: a jellemző családi és egyéni nevek, a gúnynevek (egymás közt; más felekezetűekkel szemben és viszont); továbbá a szólások (köszöntések, szidalmak, tréfás mondások, egyes jellemző kifejezések), közmondások.⁵

Mai szemmel több szempontból meghökkentőnek tűnhet a kérdőív ezen pontjának szóhasználata. Először is, „zsidó” és „más felekezetű” lakosság között tesz különbséget. A kor neológ ideológiája azonban a zsidókat egyértelműen a magyar nemzet tagjainak tartotta, „Mózes-hitű” magyaroknak, és a zsidóságra csupán mint vallásra, felekezetre tekintett. Zsidókat és nem zsidókat ők akkoriban tehát csak így különböztethettek meg egymástól. A jiddisre használt „jargon” kifejezés is a kor és a közeg jellegzetessége. A nyelvnek hosszú ideig nem volt saját neve, maga a „jiddis” szó csak a 20. században vált elfogadottá.⁶ Német nyelvterületen, németül, és különösen a *haszkala* iránt elkötelezett körökben terjedt el először az eredetileg pejoratívnak szánt „zsargon” elnevezés. Mivel más szó nem volt a nyelvre, ez idővel gyakorlatilag semlegessé vált – és ezt vette át később a magyar is. A századfordulón ennek hatására magyarul leginkább „zsargon”-nak hívták a jiddist, és ez ekkor semleges elnevezésnek számított.

Érdekes még, hogy a kérdőív különbséget tesz a „zsidós német” és a „lengyel zsidó jargon” között: a tudomány mai állása szerint ez tökéletesen tükrözi a magyar zsidóság nyelvi viszonyait a korban, a jiddis tudománytörténet, és különösen a nyelvtörténeti és dialektológiai kutatások szempontjából azonban sok tekintetben megelőzi saját korát. A 18–19. század során Magyarországra két irányból érkeztek zsidó bevándorlók, akik a jiddis nyelv két jelentősen eltérő variánsát beszélték: a Morvaország, Alsó-Ausztria területéről érkező zsidók a némethez közelebb álló nyelvváltozatot, a „nyugati jiddis” dialektust használták, míg a Galíciából és Lengyelország területéről érkezők „keleti jiddist”, vagy ahogy azt a köznyelv hívja, „lengyel jiddist”. A 19. század során egyre erősödött a jiddisül beszélő – és különösen a nyugati jiddist használó – zsidóság körében a nyelvi asszimiláció, és a jiddis fokozatosan elnémetesedett, majd német, illetve idővel ma-

⁵ Uo. 9.

⁶ Weinreich, Max: *Der nomen yidish...*, i. m., 1973, Vol. 2, 321–333, Vol. 3, 332–343; Shtif, Nakhum: *Loshn ashkenaz...*, i. m., 1924.

gyar lett. A „zsidós német” tehát a Magyarországon akkor használt nyugati jiddis dialektusra, illetve annak németesedett változatára utalhat, amit egyébként „jüdisch Deutsch” néven emlegettek akkoriban, és hívnak gyakran ma is, a „lengyel zsidó jargon” pedig a keleti jiddisre. Ezekkel a különféle magyar jiddis dialektusokkal, azok pontos meghatározásával és leírásával csak a II. világháború környékén, de leginkább utána kezdett el komolyan foglalkozni a tudomány.

Balassa szándéka a jiddis tekintetében mindenesetre átfogónak mondható. A jiddis kultúrtörténet szempontjából lényeges, hogy a szólásokon, mondásokon, kifejezéseken kívül fontosnak tartotta a jiddis anekdoták, imák, purimi tréfák, versek gyűjtését, illetve a magyar irodalom jiddis fordításainak feljegyzését is. Nyelvészként pedig az anyag kifejezetten nyelvi, szociolingvisztikai vonatkozásainak feljegyzésének fontosságára is felhívta a figyelmet.

Balassa felhívásának már első, *IMIT Évkönyv*-beli megjelenése után is jelentős visszhangja volt, és több vélemény is megjelent róla a sajtójában. Ezek közül az egyik, a Magyar-Zsidó Szemlében Schwartz Gábor által írt kifejezetten ironikus hangú kritika,⁷ épp azt kifogásolta, hogy a kutatás olyan széles körű, hogy már jóformán megvalósíthatatlan:

„Ez állana ama kérdőíveken, melyeket dr. Balassa József akarna szétküldeni a magyar zsidóság etnográfiai megismerése végett. Ez még hagyján, de Balassa sokkal többet akar, amit legbuzgóbb akarat mellett sem lehet elérni. Honnét jöttek az egyes községekbe a zsidók, mikor, mily nyelven beszélnek, szólásokat, közmondásokat, sőt párbeszéd-töredékeket (Balassa uram, mikor akarja mindezt – ha megítják – átolvasni és feldolgozni?) gyűjteni, rítusbeli különbséget feltüntetni, az életmód, ruházkodás, étkezés különös motívumaira kiterjeszkedni és folklorisztikus anyagokat gyűjteni. Ily vállalathoz talán a magyar akadémia sem rendelkezik elég anyagi eszközökkel.”⁸

⁷ Schwartz Gábor: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1899 (16). 85–91.

⁸ Uo. 88.

Balassa reagált erre a kritikákra, sőt a *Magyar-Zsidó Szemle* lapjain gyakorlatilag a különféle kritikákra válaszképp jelentette meg a felhívás bővített és javított változatát. Ennek bevezetőjében azt is kifejtette, hogy a kritikák, és különösen az egymásnak ellentmondó kritikák, csak még jobban megerősítették a meggyőződésében, hogy a projekt milyen fontos:

„Az IMIT bírálói közül az egyik (a Magyar Zsidó [!] Szemlében) feleslegesnek tartja az egész törekvést, hisz nincs mit összegyűjteni; egy másik bíráló (az Egyenlőségben) pedig oly nagynak és nehéznek tartja a feladatot, amelyre alig lehet vállalkozni. S a két bírálónak az egymással homlokegyenest ellentétes véleménye még jobban meggyőzött arról, hogy van mit tennünk s hozzá is lehet fogni a munkához.”⁹

A bevezetőben megjelenik egy másik érv is a projekt fontossága mellett:

„Ma már kivesző félben van az ország legnagyobb részében a zsidóság életének majd minden eredetisége és sajátossága, ép ezért most kell munkához fogni, ha meg akarjuk menteni azt, ami még megmenthető. Talán felesleges is hangoztatni, hogy e mozgalom tisztán csak tudományos célú, menten minden társadalmi vagy politikai törekvéstől.”¹⁰

Balassa tehát külön hangsúlyozta a magyarországi zsidóság erős helyi kötődését és beilleszkedését, illetve elhatárolódott bármiféle disszimilációs politikai indíttatástól. Kiemelte, hogy egy már eltűnőben levő hagyományt kell feljegyezni, és hogy nem annak megóvása, hanem az arra való emlékezés a cél. Ezáltal gyakorlatilag a neológ zsidóság asszimilációs narratívájához, a *Magyar-Zsidó Szemle* profiljához illesztette kutatását, és így válhatott az elfogadhatóvá és vállalhatóvá a helyi közeg számára.

Ez a motívum végigköveti a *Magyar-Zsidó Szemle* "Folklore" rovatának cikkeit, amelyek a jiddissel foglalkoznak: a különféle jiddis forrásokban, és legfőképp a kihalófélben levő jiddis feljegyzé-

⁹ Balassa József: A magyar zsidóság néprajza..., i. m., 1900. 8.

¹⁰ Uo. 8.

sében rendre bizonyítékot látnak és láttatnak a zsidóság társadalmi integrációjára Magyarországon. A „Folklore” rovatot beharangozó szerkesztőségi írás explicit módon meg is fogalmazza, hogy a jiddis nyelv már gyakorlatilag kihalt, így nem jelent veszélyt, nem gátja a társadalmi integrációnak:

„Az IMIT megalakította a folkloristikus bizottságot, amely a kérdőívek szétküldésével megkezdte tevékenységét. Hogy ezeknek az érdekes és fontos tanulmányoknak organumuk legyen, folyóiratunk külön rovatot nyit számukra, amely jelen füzetünkben Ben Eliezer által kiadott zsidó bohózzal indul meg. Vannak hazánkban zsidó dalok, melyek magyarból lettek a zsargonba átültetve. Kettőt mi is ismerünk és talán legközelebb közölni fogjuk.¹¹ Szívesen veszünk ilyeneket másoktól is. Éppúgy eredeti zsidó népdalokat, akár vallásos, akár világi tartalmúakat. Érdeemes volna a nagyszámban forgalomban levő közmondásokat is összegyűjteni, ma-holnap kihalnak. Volt idő, midőn a zsargon ellen küzdeni kellett, ma azonban nem veszedelmes többé, és tanácsos, hogy halotti maszkot vegyünk róla az utókor számára és elődeink megismerése végett. Ezzel tartozunk önmagunknak.”¹²

Jelképesnek tekinthető, hogy az első jiddis szöveg, amely a „Folklore” rovatban megjelent, épp egy olyan bohózat volt, amely a nyelvi és kulturális asszimilációt pártolja: Moritz Gottlieb Saphir *Der falsche Kaschtan: e Schnoke in 2 Akten* [*A hamis Kastan: Bohózat két felvonásban*] című korai műve. Saphir (Saphir Móric / Mose Saphir, 1795–1858) Lovasberényben született, orthodox zsidó családban. Irodalmi pályafutását Pesten és Óbudán versekkel és bohózatokkal kezdte, majd Berlinben, Bécsben és Münchenben lett híres német humorista, író, lapszerkesztő. Két korai jiddis darabjáról tud az irodalomtudomány, ezek közül ez 1820 körül született, és ez az egyetlen, ami fennmaradt, és ez is 1900-ig csupán kéziratban. A mű tipikus *haszkala* darabnak mondható: az orthodoxyiát, a maradi vallássságot gúnyolja ki az óbudai zsidó hitközség zsarnoki vezetőin,

¹¹ A következő évfolyamban meg is jelent, a második „Folklore” rovatban, szerző nélkül: Két magyar népdal zsargon fordításban. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901, (18). 80.

¹² Szerző nélkül: Társadalmi szemle. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1900, (17). 307–308.

illetve egy tiltott szerelmen keresztül. A bohózatban az idős apa áll szemben fiatal lányával és annak szerelmével. A bigott, maradi apa mindvégig jiddisül beszél, lánya és a világi, haladó gondolkodású, modern tanító pedig németül.

A darabot egy bizonyos Ben Eliezer közölte a *Magyar-Zsidó Szemlében*.¹³ Az álnév mögött valójában a kiváló, sokat publikáló tudós és történész, Mandl Bernát (1852–1940) állt, aki érdekes módon, bár valószínűleg korántsem véletlenül, egyedül ezt a jiddissel foglalkozó cikkét adta ki álnéven. A hagyományos askenázi világban ez a jelenség igen gyakori volt: a héberhez és az arámihoz képest a jiddis sokkal kisebb értékkel bírt, szinte szégyennek számított jiddisül publikálni, és így sok szerző álnéven jelentette meg jiddis műveit. A szöveghez írt bevezetőjében Mandl Bernát megmagyarázta, hogy miért is ad ki jiddis szöveget – ami szintén rendszeres volt a korai jiddis irodalomban. Megjegyezte, hogy addigra a kézirat már olyan ritkának számított, hogy kétes esztétikai értéke ellenére is kötelességének érezte közlését – tehát ahogy Balassa írta, egy eltűnőben levő kultúrát dokumentált. Magyarozatának hangneme kifejezetten apologetikus, lekezelő volt:

„Nagyot fordult a világ és itt-ott az elvont tudomány is leszáll magas kothurnusáról és demokratikusan kotorász a néplelek szennyében is.”¹⁴

1901-ben, egy évvel Balassa felhívása után a *Magyar-Zsidó Szemle* akkori főszerkesztője, a Rabbiképző tanára, későbbi igazgatója, Blau Lajos (1861–1936) további utasításokat adott a folklórgyűjtéssel kapcsolatban, és ezek között a jiddis anyagokra vonatkozólag is.¹⁵ Többek között meghatározta, hogy milyen dalok és versek számítanak érdekesnek, illetve arra kérte a beküldőket, hogy a magyar írásmód szerint írják át a szövegeket, és ne németesítve – ami a fonetika és a dialektológia szempontjából kifejezetten fontos kitétel.

¹³ Mandl Bernát [Ben Eliezer]: Saphir kiadatlan bohózata: Der falsche Kaschtan. In: *Magyar-Zsidó Szemle*. 1900 (17). 328–341. A darab általában ismeretlen Saphir kutatói, illetve a jiddis kultúr- és irodalomtörténészek körében egyaránt. Jiddisisták közül Zalman Rejzen foglalkozott vele, l. Rejzen, Zalman: Yosef Herts un Morits-Gotlib Safir..., i. m., 1923.

¹⁴ Mandl Bernát: Saphir kiadatlan bohózata..., i. m., 1900. 329.

¹⁵ Blau Lajos: Tájékoztatásul. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901, (18). 146–148.

Felhívta tehát a figyelmet a tudományos pontosság és a precízió fontosságára, de mindezt ő is azzal magyarázta, hogy a jiddis már kihálófélben van. Korának neológ hazafi hangnemében retorikailag lenyűgöző bravúrral fordította a jiddis anyagok gyűjtését egyszerre a zsidó büszkeség és a magyar nemzeti elkötelezettség jelévé.

„A zsargon évről évre veszít teréből és ma-holnap feledésbe merül. Ütött tehát a 12. óra, hogy eleink képét erről az oldalról is megfessük és utódainknak átadjuk.

Ez a tudományos munka nem ütközik semmiféle felfogásokba és semmiféle érzelmekbe. Vallhatjuk magunkat zsidó magyaroknak vagy magyar zsidóknak, beszélhetünk magyarul jól vagy rosszul, mint a debreczeni civis vagy mint az antisemita főúr, az mind nem változtat azon a tényen, hogy apáink részben nem beszéltek magyarul és hogy egymásközt a zsidó-német nyelvet használták. Nincs semmi okunk, hogy ezt a tényt feledésbe merítsük vagy hogy e miatt szégyenkezzünk. Ellenkezőleg a magyarság nagy hódító erejét és a magyar zsidóság benső honszeretetét látjuk abban, hogy a magyar nyelv felekezetünk körében egy félszázad alatt teljesen otthonossá vált és a németet annyira kiszorította, hogy ezt a zsargont leltározni kell. Nem szabad tehát a „zsargon” szótól megijedni. Egyáltalában le kell szoknunk arról, hogy tevékenységünkben az antisemitizmus lovagjaitól vezéreltessük magunkat. [...] A magyar zsidó magyar föld produktuma és a teljes megismerése a magyar haza megismerésének alkotó eleme.”¹⁶

Balassa felhívása a folklórgyűjtés szempontjából összességében sikeresnek mondható. 1900-tól hozta létre a *Magyar-Zsidó Szemle* a külön „Folklore” rovatot, és a folyóirat elkövetkező évtizedei során a levelezők számos dalt, népmesét, legendát, paródiát küldtek be, köztük jelentős mennyiségű jiddis anyagot is. Blau egyértelmű irányelvei ellenére a jiddis szövegek átírása nem következetes, és a legtöbb jiddis szöveghez nem fűzött a közreadó semmi háttérinformációt. Ha mégis van ilyen a szövegek előtt, akkor az gyakran egészül ki magyarázattal, amely Balassa, Blau és Mandl apologetikus hangján az anyagot a magyar zsidók asszimilációjának, a zsidóság mély magyarországi gyökereinek jeleként mutatja be.

¹⁶ Uo. 147–148.

A rovat beharangozójában említett két magyar népdal jiddis fordításához fűzött bevezetőben a szerkesztők megjegyzik például, hogy „A magyar élethez való simulást látunk abban is, hogy egyes népdalokat a zsargonba ültettek át.”¹⁷ Hasonló példa, hogy az ismert magyar haszid dal, a „Szól a kakas már” közlésekor¹⁸ például Pollák Miksa (1868–1944) történész, Sopron status quo ante rabbija azt írja:

„Az is bizonyos, hogy e költemény hazáját csak ott kereshetjük, ahol a zsidók már régóta tősgyökeres magyarok, mert ilyen igazi magyar-zsidó dal csak ott fakadhatott a nép lelkéből.”¹⁹

Ugyanebben a szellemben a szerkesztőség még tovább is elment. A jiddis népdalfordítások kapcsán újraértelmeztek két héber betűs magyar feliratot, amelyekről a *Magyar-Zsidó Szemle* egy jóval korábbi számában esett szó. Annak, hogy egy alkalmi vajdahunyadi (ma Hunedoara, Románia) magyar nyelvű politikai graffitit („Éljen Makray Aladár”) héber betűvel írtak a falra, illetve hogy egy érsekújvári (ma Nové Zámky, Szlovákia) kóser étterem cédére magyarul, de héber betűvel tartalmazta a hely nevét („Kóser vendéglő az Kosuth Lajoshoz”),²⁰ szerintük komoly szociolingvisztikai jelentősége volt, a magyar zsidók ezáltal ugyanis a héberrel és az arámmal, vagy legalábbis a jiddissel és a jüdisch Deutsch-csal egy rangra emelték a magyart:

„A zsidók magyarosodásának általánosságát semmi sem jellemezheti mélyebben, mint az a tény, hogy zsidó betűs magyar feliratok léteznek, mert ez arra vall, hogy a magyar szó az elmaradottakhoz is elhatott és hogy azt vallásos jellegűnek tekintik.”²¹

¹⁷ Szerző nélkül: Két magyar népdal zsargon fordításban. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901, (18). 80.

¹⁸ Pollák Miksa: Zsidó dalok. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901, (18). 286–288.

¹⁹ Uo. 287. A dal neológ recepciójáról lásd: Glässer Norbert: A kállói szent pap..., i. m., 2014.

²⁰ Szerző nélkül: Zsidó-betűs magyar feliratok. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1980, (7). 575–576.

²¹ Szerző nélkül: Két magyar népdal..., i. m., 80.

A *Magyar-Zsidó Szemle* lapjain megjelent folklórananyagokkal először Dr. Fürst Aladár (Alfred) foglalkozott: ezek részletes jegyzetekkel ellátott bibliográfiáját, különös tekintettel a jiddis vonatkozású közlésekre, a *YIVO-Bleter*-ben jelentette meg jiddisül 1939-ben.²² 1995-ben pedig, Fürst bibliográfiájából kiindulva, Szabó Vera a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben közölt jiddis szólásokról és mondásokról írta szakdolgozatát a Columbia Egyetemen.²³

Fürst Aladár (1877–1950) egyébként a budapesti Zsidó Múzeum kurátora volt 1932–1939 között, és a magyar zsidó történészek azon kis csoportjához tartozott, akik munkásságuk során többször használtak is jiddis szövegeket. Fürstnek tehát nem a *Magyar-Zsidó Szemle* jiddis folklór bibliográfiája az egyetlen magyar vonatkozású, jiddissel foglalkozó műve: ő adta ki és fordította le például a Buda 1686-os ostromáról szóló jiddis históriás éneket is.²⁴ Jiddis történelmi források kiadásának úttörője Magyarországról egyébként egy generációval korábban Kaufmann Dávid (1852–1899) volt, szintén a Rabbiképző közegeből. Schulhof Izsák (1645/1648 k.–1733) Buda ostromáról szóló *Budai krónika* című művének a kezében levő héber és jiddis szövegváltozata közül Kaufmann csak a hébert adta ki²⁵ – bár explicit módon nem fogalmazta meg, de valószínűleg azért, mert a kor nyelvi ideológiájának megfelelően a hébert értékesebbnek ítélte a jiddisnél. Mindenesetre számos jiddis forrás kiadása is a nevéhez fűződik, többek között a kurucok magyarbródi (ma Uherský Brod, Csehország) vérengzéséről szóló jiddis históriás éneké.²⁶ Kaufmann és Fürst szövegkiadásai után néhány magyarországi jiddis történelmi

²² Fürst Aladár [A. First]: Folkloristische-lingvistische materialn fun Ungarn..., i. m., 1939.

²³ Veronika Szabó: Yiddish Proverbs in *Magyar Zsidó Szemle*..., i. m., 1995.

²⁴ Fürst Aladár: Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei..., i. m., 1936; Alfred Fürst: Ein sein nai lid fun Ofen..., i. m., 1937.

²⁵ A kézirat a prágai Zsidó Múzeum gyűjteményében található (JMP 170.189 (Ms 30)), l. róla Sadek, Vladimír: From the MSS Collections of the State Jewish Museum in Prague..., i. m., 1973. A héber szöveg kiadása: Kaufmann, David: *Die Ersturmung Ofens und ihre Vorgeschichte*. Trier, Mayer, 1895. Magyarul, Jólesz László fordításában: Schulhof Izsák: *Budai krónika (1686)*. Budapest, Magyar Helikon, 1979, 1981.

²⁶ Kaufmann, David: Die Verheerung von Ungarisch Brod..., i. m., 1893. Ennek újabb szövegkiadása Komoróczy Szonja Ráhel gondozásában és magyar fordításában, Gyárfás Andre műfordításában: Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások*..., i. m., 2003, 790-811.

forrás megjelent az ugyancsak a Rabbiképzőhöz köthető *Magyar-Zsidó Oklevéltár* lapjain is.²⁷

A Balassa és Blau által a „Folklore” rovat indulásakor mutatott nyelvészeti érdeklődés után nem vizsgálta meg senki sem a *Magyar-Zsidó Szemle* jiddis anyagát nyelvészeti, dialektológiai szempontból, bár rendkívül gazdag alpanyaggal szolgált. Magyar zsidó tudósok egyébként a vészorszak környékén foglalkoztak először jiddis nyelvészeti témákkal, a Pázmány Péter Tudományegyetemen bölcsészdoktori disszertációikban. Teszler Herman (1912–1944), későbbi marosvásárhelyi tanító és rabbi²⁸ a Rabbiképzőben végző rabbiként írta az egyetemen doktori disszertációját 1942-ben a jiddis nyelvről,²⁹ ami, mivel ő maga Felsővisón született, bizonyára az anyanyelve volt. Bakonyi József (1913–1944), aki az 1930-as évek végén a munkácsi Zsidó Gimnázium tanára volt, majd szintén Rabbiképzős diákként doktorált 1940-ben,³⁰ írt egy jiddis nyelvészeti tanulmányt még 1943-ban, amelyet a *Magyar Zsidó Szemle* már posztumusz, a háború után, 1946-ban hozott le³¹ – ez volt egyben az egyetlen jiddis nyelvészeti, sőt általában a jiddissel foglalkozó tudományos cikk a lapban. Kovács Lívia (későbbi nevén Hahn Lívia, Hahn István felesége) pedig magyar jiddis dialektológiai témával foglalkozott: ő már a háború után, az 1946/1947. tanévben adta le doktori disszertációját a pesti jiddis hangtanáról, szintén a pesti egyetemen, germanisztika szakon Schwartz Elemér (1890–1967) germanista, néprajztudós, cisztercita szerzetesnél.³²

Magyar jiddis dialektusok amúgy először a két világháború között kezdtek el érdekelni egy, a térségben élő, így a beszélt jiddissel élő kapcsolatban levő, náci kötődésű germanista nyelvészt, Franz

²⁷ A *Magyar-Zsidó Oklevéltár* teljes digitalizált sorozatát 1. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/adatbazis/magyar-zsido-okleveltar> (2015-03-04).

²⁸ Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon...*, i. m., 2008. 86.

²⁹ Teszler Herman: *A héber elem...*, i. m., 1942.

³⁰ György G. Landeszman: *Ordained Rabbis...*, i. m., 1986. 303-308.

³¹ Bakonyi József: A héber hangtan befolyása a jidis (!) nyelvre. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1946, (63). 23-26.

³² Kovács Lívia: Zum Problem der Sekundärdiftonge in der jiddischen Sprache..., i. m., 1947, 268–271.

J. Beraneket (1902–1967),³³ aki elsősorban a német nyelvjárások szempontjából vizsgálta azokat; Beranek a vészorszak után is publikált a témában. Hutterer Miklós (Claus Jürgen Hutterer; 1930–1997), neves germanista nyelvész, aki még a két világháború között Pesten, a Dob utca környékén felnőve hallott jiddist, az 1960-as években kezdett a magyar jiddisről is írni.³⁴ A szintén a térségből származó amerikai nyelvész, Paul Garvin (1920–1994) a magyar jiddis általános dialektológiai leírására tett kísérletet.³⁵ A témában máig a legátfogóbb tanulmányt pedig a jiddis tudományosság egyik meghatározó alakja, Uriel Weinreich írta 1964-ben.³⁶ A magyar jiddis nyelvészeti és dialektológiai feldolgozottsága azonban mindezek után is szórványos maradt, és ehhez az askenázi zsidóság kulturális és dialektológiai atlasza³⁷ mellett a *Magyar-Zsidó Szemle* jiddis anyaga lehet fontos forrás.

A *Magyar-Zsidó Szemle* jiddis irodalmi anyagát Saphir bohózatán kívül főképp magyar népdalok jiddis fordításai, travesztiák, legendák teszik ki, illetve megjelent még néhány kortárs jiddis vers magyar fordítása is, melyeket Kiss Arnold készített. Általában az irodalomtörténet, illetve a jiddis irodalomtörténet szempontjából ezek az anyagok eddig nem lettek elemezve. A magyarországi jiddis irodalom kutatásának legfontosabb magyar zsidó tudósa egyébként Grünwald Lipót (Leopold / Jekutiel Juda; 1889–1955) volt, aki Máramarosban született, magyarországi orthodox jesivákban, majd később Frankfurtban tanult, 1920-tól orthodox rabbi volt New Yorkban, majd Columbusban, Ohio-ban. Grünwald már a II. világháború előtt több mint húsz könyvet írt héberül a magyar zsidó történelem különféle aspektusairól, művei általában az orthodox zsidó történetírás speciális nézőpontjából íródtak, de a bennük talál-

³³ Beranek, Franz J.: *Zur jüdischen Volkskunde...*, i. m., 1931.; *Uő: Yidish in Tshekhosllovakay...*, i. m., 1936.; *Uő: Die jiddische Mundart Nordostungarns...*, i. m., 1941.; *Uő: Sprachgeographie des Jiddischen...*, i. m., 1949.; *Uő: Westjiddischer Sprachatlas...*, i. m., 1965. Róla l. elsősorban Burko, Leizer: *Der natsisher yidish-forsher...*, i. m., 2016.

³⁴ Hutterer, Claus Jürgen: *The Phonology of Budapest Yiddish...*, i. m., 1965.; *Uő: Geschichte des Vokalismus...*, i. m., 1967.; *Uő: Jiddisch in Ungarn...*, i. m., 1994.

³⁵ Garvin, Paul L.: *The Dialect Geography of Hungarian Yiddish...*, i. m., 1965.

³⁶ Weinreich, Uriel: *Western Traits in Transcarpathian Yiddish...*, i. m., 1964.

³⁷ Herzog, Marvin et al (eds.): *The Language and Culture Atlas...*, i. m., 1992–2000.

ható történelmi, életrajzi, bibliográfiai adatok mindig pontosak, és sokszor egyébként ismeretlenek. Jiddisül is megjelent egy könyve *Toyzt yor yidish lebn in Ungarn [Ezer év zsidó élet Magyarországon]* címen,³⁸ illetve ezen kívül írt még egy kéziratot jiddisül a magyar jiddis irodalom és sajtó történetéről, amely azonban nem maradt fenn egészben, de részleteit Zalman Rejzen (1887–1941) jiddis filológus és irodalomtörténész felhasználta négykötetes irodalmi lexikonjának magyar címszavainál.³⁹

A hagyományos magyar zsidó tudományosság jiddishez való viszonya szempontjából még Winkler Mihály (1729–1810)⁴⁰ bonyhádi katolikus plébános 20. századi utóélete érdekes. Winkler több polemikus, térítő szándékú művet is írt, kettőt közülük jiddisül. *Ein Gespräch* című műve egy több mint ezer oldalas teológiai vita párbeszédformában egy zsidó és egy keresztény között, jiddisül és németül. *Mafteah*, vagy *Winkler manuscriptum linguae hebraicae* című műve pedig egy jiddis nyelvtankönyv németül. Bonyhád élénk zsidó közössége mellett élve Winkler úgy gondolta, ahogy sok más keresztény hebraista és térítő is őt megelőzően – mint például Johann Boeschenshtain, Johann Buxtorf, Johann Elias Schadeus vagy Johann Heinrich Callenberg⁴¹ –, hogy végső célját csakis a jiddisen keresztül érheti el, hogy a zsidókat csak saját beszélt nyelvükön lehet téríteni. Winkler műveivel két zsidó tudós is foglalkozott az 1980-as évek elején:⁴² egyrészt a tudós neológ rabbi, később a Rabbiképző Intézet rektora és országos főrabbi, Schweitzer József (1922–2015), emléke legyen áldott, másrészt Bihari József (1908–1997) szlavista nyelvész, az egri főiskola tanára, akit élete utolsó szakaszában kezdett el

³⁸ Greenwald, Jekuthiel Judah: *Toyzt yor yidish lebn in Ungarn...*, i. m., 1945.

³⁹ Rejzen, Zalman: *Leksikon...*, i. m., 1926–1929.

⁴⁰ Galambos Ferenc: *Egy lelkipásztor és népnevelő...*, i. m., 1973.

⁴¹ Johann Boeschenshtain: *Elementale introductorium in hebraeas literas teutonice & hebraice legendas* (1514); Johann Meelführer: *Grammaticae hebraeae compendiosa institutio* (1607); Elias Schadeus: *Mysterium* (1592); Johann Buxtorf: *Thesaurus grammaticus linguae sanctae hebraeae* (1609); Wilhelm Christian Justus Chrysander: *Jüddisch-teutsche Grammatik, Unterricht vom Nutzen des Juden-Teutschen* (1750). L. Katz, Dovid: *On Yiddish*, in *Yiddish and for Yiddish...*, i. m., 1986.

⁴² Schweitzer József: *Winkler Mihály, bonyhádi hebraista plébános...*, i. m., 1980.; Bihari József: *Winkler Mihály kéziratosa könyve a jiddis nyelvről...*, i. m., 1982.

érdekelni a jiddis, ami anyanyelve volt, és több cikket is publikált jiddis kultúrtörténeti témában.

Schweitzer Winkler egyetlen nyomtatásban is megjelent művéről,⁴³ a rendkívül hosszú jiddis és német polemikus párbeszéd héber nyelvű, mindössze 54 oldalas összefoglalásáról írt. Cikkében a könyv több gondolatát is elemezte, és hangsúlyozta, hogy a műből látszik a Winklert a bonyhádi zsidósághoz fűző közeli kapcsolata, a róluk kialakult alapos tudása és irántuk érzett mély tisztelete – miközben gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta annak implikációit, hogy Winkler a művet polemikus, misszionárius céllal írta. Mindössze cikkének végén jegyezte meg Schweitzer, hogy Winkler idejében a zsidók nem voltak érdekeltek a kikeresztelkedésben – a polémia tehát értelmetlen és hatástalan volt. Korának egyik vezető neológ rabbijaként, magyar főrabbiaként végigkísérte Schweitzer munkásságát egyrészt, hogy közeli, jó kapcsolatot ápoljon keresztény vezetőkkel és támogassa a zsidó–keresztény párbeszédet Magyarországon, másrészt hogy megőrizze, felélessze a magyarországi zsidó életet. Nem meglepő hát, hogy épp ezt az aspektust vette észre, hangsúlyozta ki Winkler művéből.

Bihari Winkler Mihály jiddis nyelvtanát írta le részletesen a cikkében. Egy ponton beleírta, hogy Winkler szerint a zsidók szándékosan használnak pontozatlan írást a jiddishez, „hogy így még azok se tudják elolvasni, akik egyébként ismerik a héber betűket, és hogy a keresztényeknek ne juthassanak tudomására mindazok a dörösegek, amelyekkel a rabbik az egyszerű népet áltatták.”⁴⁴ Mindezt Bihari azonban csak zárójelben közölte, és bármiféle kommentár vagy magyarázat nélkül hagyva ezt a Winkler korában elterjedt zsidóellenes elméletet – ami egyrészt azzal magyarázható, hogy Bihari jiddisről szóló cikkeire mindvégig jellemző volt, hogy gyakorlatilag egyáltalán nem ismerte korának jiddissel foglalkozó szakirodalmát, így nem tudta Winkler példáját összekötni a párhuzamos esetekkel, részben pedig azzal, hogy bizonyára jó szándékkal, de nem akarta a műnek ezt a zsidóellenes aspektusát kiemelni. Ez utóbbit támasztja alá, hogy cikkének tanulságaként azt írta, hogy „a szerző művével

⁴³ [Winkler, Mihály]: *Szefer el kol ha-jehudim aser nafocu mi-tahat ha-samajim al kol ha-arec / Epistola ad omnes Judaeos qui disperse sunt sub coelo per universam terram*. Bécs, Joseph Hraschanky, 1800.

⁴⁴ Bihari József: Winkler Mihály kéziratosa könyve... i. m., 1982. 78.

embereket akart egymáshoz közelebb hozni, művével tehát nemes célt, az emberi megértést akarta szolgálni.”⁴⁵ Bihari tehát szintén úgy értelmezte, hogy Winkler a magyarországi zsidóság integrációját, az együttélést pártolta.

Schweitzer és Bihari cikkei bár sokkal kevésbé explicit módon, de mégis beleillenek a *Magyar-Zsidó Szemle* lapjain a kezdetektől megnyilvánuló magyar zsidó történetírás szemléletébe, általában a magyar zsidó tudósok jiddishez való viszonyába. A majd száz év alatt a hagyományos neológ történetírás a magyar zsidó történelemből az együttélést, az asszimilációt, a beilleszkedést hangsúlyozta, és a jiddisben, annak fokozatos megszűnésében is ezt látták. A jiddis helyét a magyar zsidó történelem és kultúrtörténet kutatásában, a jiddis iránti megvetés általánosságban megmaradt a magyar zsidók, magyar zsidó történészek körében.

Felhasznált irodalom

Barabás Györgyi – Scheiber Sándor – Scheiberné Bernáth Livia (Komoróczy Géza, szerk.): *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. (Hungaria Judaica, 3.) Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2003.

Beranek, Franz J.: *Die jiddische Mundart Nordostungarns*. Brünn – Leipzig, 1941.

Beranek, Franz J.: Sprachgeographie des Jiddischen in der Slowakei. In: *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*, 1949, 1–2. szám (3), 25–46.

Beranek, Franz J.: *Westjiddischer Sprachatlas*. Marburg, N. G. Elwert, 1965.

Beranek, Franz J.: Yidish in Tshekhoslovakay. In: *YIVO-Bleter*, 1936, 5. szám (9), 63–75.

Beranek, Franz J.: Zur jüdischen Volkskunde in der Tschechoslowakei. In: *Sudeten-deutsche Zeitschrift für Volkskunde*, 1931, 4. szám (1), 119–121.

⁴⁵ Uo. 82.

Bihari József: Winkler Mihály kéziratos könyve a jiddis nyelvről. In: *MIOK Évkönyv*. 1982 (1981/82), 77–83.

Burko, Leizer: Der natsisher yidish-forsher (The Nazi Yiddishist). In: *The Yiddish Daily Forward*, 2016. May 13. <http://yiddish.forward.com/articles/196200/the-nazi-yiddishist/?p=all> (2016-04-18).

Frojimovics Kinga: *Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon*. (Hungaria Judaica, 19.) Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 2008.

Fürst Aladár [A. First]: Folkloristishe-lingvistiche materialn fun Ungarn: 53 yorgeng *Magyar-Zsidó Szemle*. In: *YIVO-Bleter*, 1939, 5. szám (14), 436–452.

Fürst Aladár [Alfred]: Ein sein nai lid fun Ofen. In: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1937 (81). 223–230.

Fürst Aladár: Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei. In: *IMIT Évkönyv*. 1936, 168–184.

Galambos Ferenc: Egy lekipásztor és népnevelő a XVIII. században. In: *Vigilia*, 1973, 2. szám (38), 106–111.

Garvin, Paul L.: The Dialect Geography of Hungarian Yiddish. In: *The Field of Yiddish*, 1965 (2), 92–115.

Glässer Norbert: A kállói szent pap: egy neológ izraelita integrációs narratívum a Horthy-korszakban. In: Barna Gábor – Kerekes Ibolya (szerk.): *Vallás, egyén, társadalom*. Szeged, SZTE, 2014), 206-230.

Greenwald, Jekuthiel Judah: *Toyznt yor yidish lebn in Ungarn*. New York, Parish Press, 1945.

Herzog Marvin, et al (eds.): *The Language and Culture Atlas of Ashkenazic Jewry*, vols. 1-3. Tübingen – New York, Max Niemeyer, 1992–2000.

- Hutterer, Claus Jürgen: Geschichte des Vokalismus der westjiddischen Mundart von Ofen und Pest. In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1967, 3–4. szám (17), 345–382.
- Hutterer, Claus Jürgen: Jiddisch in Ungarn. In: Astrid Starck (ed.): *Westjiddisch: Mündlichkeit und Schriftlichkeit*, Aarau, Sauerländer, 1994, 43–60.
- Hutterer, Claus Jürgen: The Phonology of Budapest Yiddish. In: *The Field of Yiddish*, 1965 (2), 116–146.
- Katz, Dovid: On Yiddish, in Yiddish and for Yiddish: 500 Years of Yiddish Scholarship. In: Mark H. Gelber (ed.): *Identity and Ethos: A Festschrift for Sol Liptzin*. New York, Peter Lang, 1986, 23–36.
- Kaufmann, David: *Die Ersturmung Ofens und ihre Vorgeschichte*. Trier, Mayer, 1895.
- Kaufmann, David: Die Verheerung von Ungarisch Brod durch den Kuruzzenüberfall vom 14. Juli 1683 (1). In: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1893, 6. szám (37), 270–282.
- Kovács Livia: Zum Problem der Sekundärdiftonge in der jiddischen Sprache. In: Alexander Scheiber (ed.): *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Budapest, Alexander Kohut Memorial Foundation, 1947, 268–271.
- Landeszman György G.: Ordained Rabbis. In: Moshe Carmilly-Weinberger (ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume*. New York, Sepher Hermon Press, 1986, 303–308.
- Rejzen, Zalman: Yosef Herts un Morits-Gotlib Safir. In: *Fun Mendelson biz Mendele: hantbukh far der geshikhte fun der yidisher haskole-literatur mit reproduksies un bilder*, Vol. 1. Warsaw, Kultur-lige, 1923, 71–80.
- Rejzen, Zalman: *Leksikon fun der yidisher literatur, prese un filologie*, vols. 1–4, Vilnius, B. Kletskin, 1926–1929.

- Sadek, Vladimír: From the MSS Collections of the State Jewish Museum in Prague (MSS of Historical Content). In: *Judaica Bohemiae*. 1973, 1. szám (9), 16–22.
- Schulhof Izsák: *Budai krónika (1686)*. Budapest, Magyar Helikon, 1979, 1981.
- Schweitzer József: Winkler Mihály, bonyhádi hebraista plébános a XVIII. Században. In: *MIOK Évkönyv*. 1980, 331–339
- Shtif, Nakhum: Loshn ashkenaz, taytsh, leshoneynu, yidish, undzer shprakh. In: *Yidishe Filologie*, 1924, 386–388.
- Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. (Hungaria Judaica, 16.) Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 2003.
- Szabó, Veronika: *Yiddish Proverbs in Magyar Zsidó Szemle [Hungarian Jewish Review]: An Empirical Study*. (MA thesis). New York, Columbia University, 1995.
- Teszler Herman: *A héber elem a jiddis (zsidó-német) nyelvben*. (Blau Lajos Zsidó Tudományos Társaság kiadványai, 4.) Budapest, Gevürc Ferdinánd Nyomda, 1942.
- Weinreich, Max: Der nomen yidish. In: *Geshikhte fun der yidisher shprakh*. New York, YIVO, 1973.
- Weinreich, Uriel: Western Traits in Transcarpathian Yiddish. In: *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday: Studies in Jewish Languages, Literature, and Society*. The Hague, Mouton & Co., 1964. 245–264. [Magyarul: Weinreich, Uriel: Nyugati jegyek a Kárpát-medencében beszélt jiddisben. In: *Regio*, 2015, 1. szám (23), 5–35.]